

պահանջով էր, որ նա քաշվեց Գալատիա և չկարողացավ դիմագրավել Տիգրանի ձեռնարկած արշավանքին՝ դեպի արևմուտք։ Ավարտելով հայկական հողերի ազատագրումը, Տիգրանը, իր փեսա՝ Ատրոպատյան Մարաստանի թագավոր Միհրդատի օժանդակությամբ կրկին ներխուժել էր Կապադովկիա և դուրս վճռել նրա թագավոր, հռոմեացիների դրածո Արիոբարզանին⁵⁷։

Տիգրան Կրտսերի ապստամբությունը։ Թվում էր, թե Հայաստանի համար հանգամանքները բարենպաստ են և կարելի է փորձ անել վերականգնելու տերությունը՝ իր նախապատերազմյան կերպարանքով։ Բայց դրան խանգարիցին ներքին պառակտումները, որոնք հատկապես ուժգնորեն ծավալվեցին հենց այդ տարիներին։ Անցյալում արդեն եղել էին խլրտումներ ու դավադրություններ, որոնց ժամանակ զոհվել էին Տիգրանի երկու որդիները (ավագի անունն էր Զարեհ)՝ երկուսն էլ Միհրդատի դուստր Կլեոպատրայից⁵⁸։ Այժմ էլ դավադրություն կազմակերպեց սրա երրորդ որդին՝ Տիգրանը, որին պատմագիրները Կրտսեր են անվանել։ Դեռ 67 թվականին նա ապստամբեց, բայց, պարտություն կրելով, փախավ պարթևների մոտ։ Սրանց հետ էր սկզբնապես կապում իր հույսերը բախտախնդիր ու անկայուն երիտասարդը⁵⁹։ Հրահատ Գըրնդունեց նրան գուրգուրանքով, ամուսնացրեց իր դստեր հետ և հարմար առիթի էր սպասում այս Տիգրանին նստեցնելու հայկական գահին, հոր փոխարեն։ Լուրեր կային, որ Տիգրան Կրտսերին օժանդակում է նաև նրա հորից դժգոհ Միհրդատ Պոնտացին՝ իր պապը⁶⁰։ Հաջորդ տարին, 66 թվականին Հրահատը հարձակվեց Հայաստանի վրա՝ իր մտադրությունը իրագործելու նպատակով։ Սկզբում պարթևների գործը հաջող էր ընթանում։ Նրանք հասան մինչև Արտաշատ և պաշարեցին այն։ Տիգրանը հեռացավ սարերը։ Սակայն Արտաշատի ուժեղ դիմադրությունից ընկճված, Հրահատը հտ քաշվեց իր երկիրը, Տիգրան Կրտսերին թողնելով զորքի մի մասը։ Տիգրանը վերադարձավ և ջախջախեց այդ զորամասերը, իսկ որդին, հույսը կտրելով պարթևներից, փախավ այս անգամ արդեն հռոմեացիների մոտ⁶¹։

4. ՀՌՈՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ։ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԻ ԴԱՇՆԱԿԻՑ

Պոմպեոսը Արևելքում։ Մովսեսիսի ջախջախումը։ Հռոմում խիստ դժգոհ էին Լուկուլլոսից, նախ՝ այն պատճառով, որ սրա ավետած հաղթանակները՝ Տիգրանի և Միհրդատի դեմ մղված պայքարում, ավելի նմանվում էին պարտությունների։ Տիգրանի դեմ պատերազմը սկսվել էր նույնիսկ առանց ծերակույտի որոշման, Լուկուլլոսի սեփական նախաձեռնությամբ, և եթե հաղթողին կներվեր նման մի խախտում, և նույնիսկ նա կփառաբանվեր, քանի որ նոր նվաճումները Հռոմին խիստ ձեռնտու էին, ապա ձեռնարկվող ձախողում, իհարկե, լայն հնարավորություններ էր ընձեռում Լուկուլլոսի թշնամի-

⁵⁷ Տե՛ս Plut., Lucul., 35; Dio, XXXVI, 17, 1.

⁵⁸ Տե՛ս App., Mithr., 104; Val. Max., IX, 11.

⁵⁹ Dio, XXXVI, 51, 1—2, App., Mithr., 104.

⁶⁰ Տե՛ս Dio, XXXVI, 50, 1.

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, XXXVI, 52, 2, 3.

ներին՝ նրան վարկաբեկելու համար: Իսկ այդ թշնամիները շատ էին ու զորեղ: Իր ժամանակ լուկուլլոսը եղել էր Սուլլայի մերձավորագույն մարդկանցից, իսկ այժմ, երբ ծավալվում էր Սուլլայի մահվանից հետո սկսված հակասուլլայական ռեակցիան, լուկուլլոսը կարող էր իր դիրքը պահպանել միայն արտակարգ հաջողությունների գնով: Քանի որ դրանք չկային, հաղթանակեց նրան պաշտոնանկ անելու կարծիքը, և իշխանությունը Արևելքում հանձնվեց լուկուլլոսի ախոյան Պոմպեոսին:

Պոմպեոսի վերելքի կարևոր աստիճաններից մեկն էր ծովահենների դեմ նրա ղեկավարած գործողությունը 67 թվականին⁶²: Ծովահենները, որոնց, ինչպես նշվեց, հաճախ «կիլիկեցիներ» էին կոչում և որոնց հետ Տիգրանը թերևս հարաբերություններ ուներ, իսկական աղետ էին դարձել Միջերկրականի շուրջն ընկած երկրների համար: Նրանք անպատիժ կողոպտում էին պատահած նավերը և այդպիսով խախտում Հռոմի համար ամենակենսական նշանակություն ունեցող առևտրական կապերը: Ծովահենների դեմ Հռոմի ձեռնարկած նախորդ միջոցառումները էական արդյունք չէին տվել, և ահա 67 թվականին, Գաբի-նիոսի մտցրած օրենքով Պոմպեոսը օժտվեց արտակարգ իրավունքներով՝ իր հայեցողությամբ գործելու Միջերկրականի ողջ ավազանում, հսկայական գումարներով, մեծ զորքով և 500 ռազմականովերով՝ ծովահեններին վերջ տալու համար:

Պոմպեոսը ծովը բաժանեց 30 շրջանների, և, սկսած արևմտյան ջրերից, հերթականությամբ դրանք մաքրեց ծովահեններից: Նրա եռանդուն գործունեության շնորհիվ արդեն երեք ամսից հետո ծովահենները սեղմված էին իրենց հիմնական բազայի՝ Կիլիկիայի ափերին: Պոմպեոսը գրավեց նրանց կայանները, ավերեց բերդերը: Ծովահենների մի մասը սպանվեց, մի մասը՝ դերի վերցվեց, մի երրորդ մասն էլ բնակեցվեց Կիլիկիայի առափնյա քաղաքներում, որոնց բնակիչներին Տիգրան Բ-ը գաղթեցրել և բնակեցրել էր Հայաստանի քաղաքներում⁶³:

Միևնույն փախուստը: 66 թվականին, Մանլիոսի օրենքով, արևելյան պատերազմի ղեկավարության գործը հանձնարարվեց Պոմպեոսին: Վերջինս, որ տակավին Կիլիկիայում էր գտնվում, անմիջապես գործի անցավ: Նրա առաջին քայլերից մեկը եղավ պարթևների հետ կապերի հաստատումը, որի նպատակն էր դաշինք ստեղծել Պոնտոսի ու Հայաստանի դեմ⁶⁴: Պարթևների հետ կնքած նրա դաշինքի արդյունքն էր հենց Հրահատ Գ-ի վերը հիշատակված ռազմերթը դեպի Արտաշատ, որի ժամանակ պարթևաց թագավորը ջանում էր Տիգրան Կրտսերին նստեցնել հայոց գահի վրա և որի ձախողումից հետո այս հավակնորդը փախավ Պոմպեոսի մոտ:

Պոմպեոսը, ընդունելով հրամանատարությունը լուկուլլոսից, վերսկսել էր պատերազմը Միհրդատի դեմ: Սկզբնապես նա էական հաջողություններ չունեցավ: Միհրդատը կիրառում էր արդեն փորձված պարտիզանական տակտիկան, ամայացնելով երկիրը և անընդհատ հարձակումներով մաշեցնելով հռո-

⁶² Տե՛ս CAH, IX, էջ 372 և հաջ.:

⁶³ Տե՛ս Դ. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 53:

⁶⁴ Տե՛ս CAH, IX, էջ 376:

մեացիների բանակը՝ Պոմպեոսի իղձն էր՝ ճակատամարտ տալ նրան։ Վերջապես, Փոքր Հայքում նրան հաջողվեց փակել Միհրդատին մի կիրճում և պարտության մատնել նրա բանակը։ Պոնտացին փախավ փոքրաթիվ մի ջոկատի հետ⁶⁵,

Փախչող թագավորի սկզբնական նպատակն էր՝ հասնել Հայաստան, իր փեսա և դաշնակից Տիգրանի երկիրը։ Բայց իրադրությունը փոխվել էր։ Չհաշված այն, որ Միհրդատը ինքն էր խախտել դաշինքի հիմքերը, խրախուսելով իր թոռան՝ Տիգրան Կրտսերի ապստամբությունը, հոր դեմ, Տիգրանը այժմ նոր էլք էր որոնում հռոմեացիների հետ համաձայնության եզրեր գտնելու և ոչ միայն շողջունեց Միհրդատին Հայաստանում պատսպարվելու գաղափարը, այլև մեծ գումար նշանակեց նրա գլուխը բերողին⁶⁶։ Պոնտացին թեթեց իր ճանապարհը և դիմեց Կողքիս, այնտեղից՝ դեպի Բոսպոր, իր որդի Փառնակի կողմից ղեկավարվող թագավորությանը հասնելու համար։

Հռոմեական նոր արշավանքը Հայաստանի վրա։ Պոմպեոսը Միհրդատին հետապնդելուց ավելի կարևոր համարելով Տիգրանի հետ հաշիվների մաքրումը, ներխուժեց Հայաստան և սկսեց շարժվել դեպի Արտաշատ։ Նրան միացավ Տիգրան Կրտսերը⁶⁷։

Հայաստանը կանգնած էր մի նոր ու առավել ծանր փորձության առջև։ Նթե նախկինում խոսքը արտաքին, նվաճված երկրամասերի կորստյան մասին էր միայն, ապա այժմ վտանգի տակ էր բուն եկրի անկախությունը։ Իրադրությունը բարդանում էր երկու կարևոր հանգամանքներով։ Նախ՝ ավելի ու ավելի շեշտակի էր ուրվագծվում այն գոյավիճակը, որը հետագայում երկար դարերի ընթացքում պետք է սովորական և աղետաբեր դառնար երկրի համար։ Հայաստանը ընկնում է երկու հզոր տերությունների՝ պարթևների ու Հռոմի արանքը։ Երկրորդ՝ Պոմպեոսի ձեռքին գործիք էր դարձել Տիգրան Կրտսերը՝ հայկական գահի հավակնորդը։ Այս պարագաներում գինված պայքարի նետվելը որքան խիզախ, այնքան էլ կորստաբեր քայլ կլիներ։ Տիգրանը այլ ուղի ընտրեց։ 75-ամյա ծերունին մենակ ու անղեն ներկայացավ Պոմպեոսի ճամբարը⁶⁸։ Այս քայլը, ինչպես էլ որ այն գնահատելիս լինեն անտիկ պատմագիրները, իմաստուն քայլ էր, դիվանագիտական ու հոգեբանական տեսակետից՝ անվրեպ։ Հաշվի էր առնված հավանորեն նաև Պոմպեոսի բարեսիրտ ու սնապարծ բնավորությունը⁶⁹։ Սրանով միանգամից Տիգրան Կրտսերը գրեթե դուրս մղվեց խաղից, կորցնելով Պոմպեոսի «բարեկամ» լինելու իր մենաշնորհը։ Տիգրանը գնաց մինչև վերջ՝ նա հանեց և մի կողմ դրեց իր թագը։ Իհարկե, սա գուցե ավելորդ էր, բայց նույնպես մտածված էր։ Զգացված Պոմպեոսը, տակավին երիտասարդ, իսկույն գրկեց ծերունուն և բազմեցրեց իր կողքին։ Ինչպես ստորև կտեսնենք, Պոմպեոսի սիրալիկ վերաբերմունքը հետապնդում էր ռազմա-դիվանագիտական ու քաղաքական հեռահայաց նպատակներ։

65 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 378։

66 Տե՛ս Հ. Մանեդյան, Տիգրան երկրորդը և Հռոմը, էջ 187։

67 Տե՛ս Plut., Pomp., 33։

68 Տե՛ս Dio, XXXVI, 51, 1—4 և ուրիշները։

69 Հմմտ. Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, էջ 213 և հաջ.։

Հաշտության կնիքում: Տիգրանի և Պոմպեոսի միջև կնքվեց հաշտություն, որի պայմանները թեթև համարել չի կարելի, բայց որը, այնուամենայնիվ, մի դրական կողմ ունեւ: Բուն Հայաստանի ամբողջականությունը չէր խախտվում, Տիգրանը շարունակում էր իշխել հայ ժողովրդի դարերով զբաղեցրած հողերի վրա:

Ըստ պայմանագրի, Հայաստանը հրաժարվում է արտաքին նվաճված երկրներից՝ Ասորիքից, Կիլիկիայից, Փյունիկիայից և այլն: Այս կրկնում են հաշտության հանգամանքները նկարագրող երեք հեղինակներն էլ⁷⁰: Որ 66 թվականին խոսք է բացվում այն նահանգներից Հայաստանի հրաժարվելու մասին, որտեղից նա, ինչպես նշվեց, հեռացել էր դեռևս 69 թվականին, կարող է երկու իմաստ ունենալ: Կամ այդ կետը ունեցել է գուտ միջազգային-իրավական իմաստ, և նրանով Պոմպեոսը ցանկանում էր շեշտել, որ ինքը չի ճանաչում Լուկուլլոսի՝ ջանքերով Ասորիքում 69 թվականից հետո թագավորած Անտիոքոս ԺԳ և Փիլիպպոս Բ Սելևկյաններին ու Ասորիքի իրավական տեր է համարում Տիգրանին և նրանից է ստանում այդ երկրամասը, կամ, գուցե, հակառակ իր գլխով անցած արհալիրքներին, Տիգրանը շարունակում էր ինչ-որ դիրքեր պահպանել Միջերկրականի ափերին: Վերջինիս կարծես համաձայն է այն հանգամանքը, որ Հուստինոսը, հակառակ Ապպիանոսի, որը 14 տարի է հատկացնում Ասորիքում Տիգրանի իշխանությանը (83—69), այդ շրջանը հաշվում է 17 տարի (83—66)⁷¹:

Տիգրան Կրտսերը հաստատվում է Մոփքի թագավոր, այսինքն, ըստ էության, ոչինչ չի ստանում, քանի որ այդ երկիրը նրա տնօրինության տակ էր դրել ինքը՝ Տիգրան Մեծը, դեռևս ապստամբությունից առաջ: Որդին խիստ ղեկավար է մնում Պոմպեոսի այս որոշումից. իսկապես, նա հավակնություն ուներ նստելու Հայաստանի գահին: Պոմպեոսի հաշիվները այս խնդրում, սակայն, միանգամայն այլ էին: Ծիշտ է, Տիգրան Կրտսերը հարել էր իրեն, առաջնորդել դեպի Արտաշատ և այլն, բայց նա եղել էր և մնում էր պարթևների բարեկամ, Հրահատին մոտ անձնավորություն և նույնիսկ՝ ազգական: Այս պարագաներում Հռոմի աչքում անհամեմատ շահում էր Տիգրան Մեծը՝ պարթևների մահացու թշնամին⁷²: Եթե վերջինս հակադրվեր Պոմպեոսին, թերևս այդ դեպքում ծագեր Տիգրան Կրտսերի գահակալելու հարցը: Բայց նա ոչ միայն չհակադրվեց, այլ, ընդհակառակն, շատ դուրացրեց, և, անշուշտ, միանգամայն փոսկեցաբար, հռոմեացիների ընտրության գործը:

Պայմանագրի երրորդ կետն էր ռազմատուգանքի գանձումը Հայաստանից: Գումարը հսկայական էր՝ 6000 տաղանդ՝ Պոմպեոսին⁷³, և մի սովոր գումար էլ՝ նրա հրամանատարներին ու զինվորներին: Այս խնդրի կոնկրետ լուծումը ևս դարձավ Տիգրան Կրտսերի ղեկավարության պատճառներից մեկը: Բանն այն է, որ Տիգրանի այն գանձարանները, որոնցից վճարվեցին այդ գումարները, Մոփքում էին գտնվում: Տիգրան Կրտսերը ընդվզեց իր հոր և Պոմպեոսի դեմ և

⁷⁰ S^u Dio, XXXVI, 53,2: App., Mithr., 104 և հաջ., Plut., Pomp., 23.

⁷¹ S^u Just., XL, 1; App., Syr., 70.

⁷² S^u Ն. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 198.

⁷³ Մոտ 12,5 միլիոն ոսկի ոսթրի (տե՛ս Ն. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 193):

ի վերջո կալանքի ենթարկվեց վերջինիս կողմից: Հետագայում նա իր ընտանիքի հետ միասին ուղարկվեց Հռոմ՝ Պոմպեոսի հաղթահանգիսն իրրև գերի զարդարելու⁷⁴: Մոփքը մնաց Տիգրան Բ-ի իշխանությունների:

Պայմանագրի մի այլ կետի համաձայն, Հայաստանը հայտարարվեց «Հռոմեական ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ», հորջորջում, որը փաստորեն կախյալ վիճակի մեջ էր գնում Հայաստանը կամ համենայն դեպս՝ նրա արտաքին քաղաքականությունը Հռոմի հանրապետությունից:

Պոմպեոսը Վրաստանում և Ադվանում: Հայաստանում գործերն ավարտելով, Պոմպեոսը նորից մտահոգվեց Միհրդատ Պոնտացու խնդրով: Քանի դեռ Միհրդատը կենդանի էր և ազատ, Հռոմը չէր կարող իրեն ապահով զգալ նորանոր վտանգներից: Վրա էր հասնում ձմեռը, որը Պոմպեոսը որոշեց անցկացնել Քուռ գետի հովտում, գարնանն անմիջականորեն Միհրդատի հետապնդմանը ձեռնամուխ լինելու նպատակով: Դեկտեմբերի կեսերին նրա ձմեռող զորքերը անսպասելի հարձակման ենթարկվեցին իբերների և ադվանների կողմից, հակառակ նրանց թագավորների՝ Արտոկեսի (Արտակ) և Օրոյգեսի նախապես Պոմպեոսին տված համաձայնությունը՝ թույլ տալ հռոմեացիներին անցնել իրենց հողերով: Հռոմեացիներին, սակայն, հաջողվեց ետ մղել հարձակումը և շարունակել հանգիստը մինչև 65 թվականի գարունը⁷⁵:

Գարնանը Պոմպեոսն արշավեց իբերների վրա և ստիպեց հպատակվել ու պատանդներ տալ: Սրանից հետո նա, վերջապես, բռնեց Միհրդատի հետապնդման ուղին, բայց շոտով իմացավ, որ սա արդեն հասել է Ղրիմ և իր ձեռքը վերցրել Բոսպորյան թագավորության իշխանությունը: Պոմպեոսը թողեց Միհրդատին հետապնդելու միտքը և որոշեց պատժել ձմեռային հարձակման նաև երկրորդ մասնակցին՝ ադվանից Օրոյգես թագավորին: Սրան ևս ընկճելով՝ Էսկատամարտում, Պոմպեոսը դիմեց Փոքր Հայք՝ ձմեռելու⁷⁶: 64 թվականի գարնանը նա զբաղված էր Պոնտոսի նախապես շնվաճված բերդերի ու գանձարանների յուրացմամբ, որի ընթացքում նրա ձեռքն ընկան ոչ միայն Միհրդատի գանձերը, այլև նրա խիստ հետաքրքրական դիվանը, որից շատ բան պարզվեց այդ արտակարգ անձնավորության կյանքի ու գործունեության որոշ գաղտնի կողմերի մասին:

Այնուհետև, Պոմպեոսն ուղղվեց դեպի հարավ՝ Ասորիք, Հայկական տերություններից հատած այս երկրամասում նոր կարգեր հաստատելու մտադրությամբ: Լուկոլլոսի հովանավորած՝ Սելևկյանների վերջին շառավիղներ՝ Անտիոքոս ԺԳ Ասիացու և Փիլիպպոս Բ-ի իշխանությունը նա ապօրինի հայտարարեց և Ասորիքը վերածեց հռոմեական պրովինցիայի⁷⁷:

74 Տե՛ս Dlo. XXXVI, 53, 3—5:

75 Տե՛ս CAH, IX, էջ 379 և հաջ.:

76 Տե՛ս Plut., Pomp., 36:

77 Տե՛ս A. R. Bellinger, The End of the Seleucids, էջ 85: